

ТАЊА ВУЈАЧИЋ

ПРИЛОГ ТИПОЛОГИЗАЦИЈИ ЦРНОГОРСКЕ ТРАДИЦИОНАЛНЕ АРХИТЕКТУРЕ

Различитост природних, економских и културно историјских околности у, по површини малој земљи каква је Црна Гора, условили су богатство у облицима, материјалима, намјенама, функционалности и естетском доживљавању објеката традиционалног народног градитељства. Неријетка оскудност природе и живота праћена је аутентичним, задовољавајућим рјешењима која су на најбољи могући начин мирила потребу да објекат буде истовремено дом, економска зграда, тврђава и гостопримно уточиште. У питомијим и природно и економски издашнијим крајевима стари, народни неимари градили су, у односу на претходне, раскошније куће које су, осим речених потреба, задовољавале и више стандарде културе становања, а истовремено остављале угоднији визуелни утисак. Наведена запажања су често била повод да су од давнина, проучаваоци, путописци, умјетници и други људи од духа запажали специфичност традиционалне архитектуре Црне Горе и, сходно својим знањима и интересовањима, поклонили јој мање или више пажње.

I

Црногорска традиционална архитектура налазила је своје мјесто у проматрањима путописаца прошлога вијека којима је Црна Гора била интересантна због специфичне историјске прошлости и егзотичности посебне врсте, у поређењу с другим државама тадашње Европе. О каменим кућама Старе Црне Горе, басена Скадарског језера, данашњег црногорског приморја, кућама континенталног, сјеверног дијела Црне Горе и области с исламским културним наслеђем налази-

мо посредне податке о архивској грађи и другој литератури од средњег вијека до данашњих очуваних материјалних остатака. Доступна архивска грађа у поменима племена и братстава свједочи о континуитету живљења на локацијама које и данас настањују.¹

Европско интересовање за Црну Гору било је изражено кроз читав XIX вијек. Аутори као што су Виала де Сомијер, Рој Тревор, Павле Ровински и други, њихови мањи радови или обимне студије "представљају драгоцјено штиво и незаобилазно полазиште за шира етнолошка проучавања."² Домаћи аутори су искористили то полазиште и тако је настала обимна литература којом је најчешће тумачена етничка историја Црногораца. Бројни монографски радови су обрађивали и појмове и одреднице за становање, насеља, куће, јавне, економске и друге зграде које обично именујемо као објекте традиционалног градитељства или народне, руралне архитектуре.³ Описујући једноставне камене куће, уочавали су сличности и разлике у начину и облицима градње, материјалима и њиховој обради, култури становања, као и обичајима и вјеровањима везаним за огњиште, кућу, дом или дим како се све звало породично станиште.

Стручњаци различитих профила у XX вијеку дали су свој коментар вриједности црногорског традиционалног градитељства, а поједини су проучавајући шире географске и културне цјелине Европе уврстили и типологизирали и куће Црне Горе.

Бавећи се Црном Гором у прошлости и садашњости, П. А. Ровински је 1897. године између осталог забиљежио да се све просторије које имају кров, у Црној Гори, зову једноставно "сувота" и могу бити сталног или привременог карактера, намијењене људима или за стоку. Сувота, кућа, дом, колиба или стан грађени су од дрвета или камена. Само у Васојевићима, Морачи, Пиви и Дробњацима куће нијесу од камена, а камене су зидане директно на земљаној подлози и зову се "поземљуше" или су "на под", односно на спрат на коме живи чељад. Ровински каже да су најбоље грађевине у Црмници, Грађанима, Љубо-

¹ Р. Ковијанић, *Помени црногорских племена у кошторским споменцима*, књ. I Титоград 1963. и књ. II, Титоград 1974. године.

Пашићевске исјаве XVI-XVIII вијека, Историјска грађа, књига I, Цетиње, 1959. године.

Црногорске исјаве XVI-XIX вијека, Историјска грађа, књига II, Цетиње 1964 године.

Сздање Цетиња, извори и легенде, Библиотека монтенегрина, (приредио Р. Ротковић), Титоград 1984. године.

² П. Влаховић, *Етнолошко проучавање Црне Горе*, ЦАНУ Гласник Одјељења друштвених наука 10, Подгорица 1996. године, стр. 65.

³ Исти аутор у наведеном раду прецизно наводи десетине аутора и монографских и других студија чији резултати проучавања племенских и предioniх цјелина садрже и податке релевантне за предмет нашег интересовања, стр. 66-74.

тињу, Цеклину, Добрском Селу, у неким селима у Ћеклићима и на Његушима куће Петровића и Радоњића. На Приморју, чак и у селима, куће су, у поређењу са осталим крајевима, праве палате. Од унутрашњости Црне Горе издваја се село Дужи у Дробњацима за чије куће каже да би величином и удобношћу могле бити украс свакоме граду. Веће спратне камене куће зову се турским називима куле или чардаци.⁴

По Цвијићевој типологији насеља Црне Горе по положају припадају "групи села на висинама чије су куће по странама долина, побрђу и на површинама до висине око 1600 м" и групи коју "чине села у долинама, јаругама, по дну котлина и у равницама." Сва насеља Балкана, па и црногорска, припадају селима разбијеног (карсна села Куча, Братоножића, Катунске нахије) или збијеног типа (медитеранска и турско-источњачка села).⁵ Дефинишући кућу као антропогеографски и културно историјски предмет и разматрајући њену еволуцију уочио је више типова кућа. У таквој типологији куће Црне Горе су *брвнаре шумовиће динарске области* гдје спадају полубрвнаре Васојевића, Дробњачке спратне куће на ћелицу и куле Полимља. *Камене куће Јадранског приморја и голог карсија* су куће Црне Горе од Боке до Вјетерника, одакле почиње шумска динарска зона племена Васојевића. Угледанем на сусједи, камене куће су продрле у Дробњаке и дијелом Васојевиће у чијим предјелима је и доста шуме. Област ова два племена представља мјешавину камене и дрвене куће.⁶ С правом је подвукао "вечитост" каменних кућа у којима је материјализирана историја. Подијелио их је у двије врсте: *једнодјелне њриземљуше и дводјелне и њродјелне камене куће*, с подврстама какве су дупла и тројна приземљуша у Кучима и двоспратна кућа на ћелицу, избу или конобу у Приморју, Црмници и Цеклину. Посебно је истакао куле Црне Горе, добро зидане куће с пушкарницама,⁷ као посебну врсту. *У остале њишове кућа* издвојене су турско-источњачке куле и куће.⁸

Проучаваоци културне историје, историје архитектуре, а посебно они који су се бавили настанком и генезом стамбене архитектуре јужнословенских и балканских народа, као и аутори који су посматрали просторе јадранске обале и њеног залеђа или пак исламску архитектуру на поменутих просторима, дали су ванредан допринос познавању традицијског градитељства Црне Горе. Истина, систематског истра-

⁴ Павле А. Ровински, *Црна Гора у њрошлости и садашњости*, том II, Цетиње, 1994. године, стр. 299-309.

⁵ Јован Цвијић, *Балканско њолуосѡрво и јужнословенске земље*, књ. 1, Загреб, 1922. године, стр. 304-330.

⁶ Исто, стр. 347.

⁷ Исто, стр. 411.

⁸ Исто, стр. 371.

живања црногорске традиционалне архитектуре и њене типологије није било, али примјери којима су илустровали своја запажања остали су забиљежени и на тај начин документовани, а сам историјски, културни и споменички карактер таквих објеката валоризован и унијет у шира културно историјска проматрања о Црној Гори.

С обзиром на два смјера градитељске баштине као последице два погледа на живот, двије борбе за опстанак, (село-град), насљеђујемо умјетно и народно градитељство⁹, ријечи су А. Фројденрајха.

Говорећи о народном неимарству Црне Горе, А. Дероко је подијелио ову земљу у два дијела. Њен јужни дио је "права Црна Гора, састављена од голих и неплодних стена и крша", "док је североисточни део шумовит"¹⁰ и сходно томе у Црној Гори куће су камене, односно брвнаре.

Размишљајући о путевима чувања и заштите народне архитектуре, Б. Којић је издвојио "кућу у граду" и "кућу на селу", а према намјени на стамбене зграде, грађевине везане за економију домаћинства и помоћне зграде у пољу и зграде јавне намјене.¹¹ Када је ријеч о различитим типовима кућа, као и неки други аутори, издваја организацију простора и њен вертикални и хоризонтални развој.

Традиционалном стамбеном архитектуром бавили су се и други аутори¹² на које су оставиле утисак куле Реџепагића у Плаву и Ганића у Рожајама, Трса на Пиви, Брца у Бару, Пржно и Рафаиловићи у Будви, куће Црмнице, бокешког и которског залива и залеђа... Истовремено најчешће је усвајана и примјењивана типологизација села и кућа Ј. Цвијића приликом израде бројних монографских студија појединих етничких, културних и географских цјелина којима је до данас обрађен већи дио Црне Горе. Такви радови обавезно имају и поглавља о насељу, кући и становању.¹³

⁹ Александар Фројденрајх, *Народ гради на оџољеном красу*, Загреб - Београд 1962. године, стр. 6,7.

¹⁰ Александар Дероко, *Народно неимарство I*, Стара сеоска кућа, САНУ Споменик СХVIII, Београд 1968. године, стр. 46.

¹¹ Ранко Финдрик, *Народна архитектура - њихови чувања и заштите*, Београд, 1985. године, стр. 6, 7 -

¹² Бранислав Којић, *Сеоска архитектура у Кошорском заливу*, Горња села на полуострву Врмцу, САН III, Београд 1953; - *Сеоска архитектура у Пашићровићима*, Гласник ЕИ САН, књ IV-VI, Београд 1857. г.; Н.П. Максимовић, *Облици куће у околини манастира Пива*, Гласник ЕИ САНУ XIX XX, Београд 1973. г.; *Пржно и Рафаиловићи*, З. Петровић, *Село и сеоска кућа у Боки Кошорској*, Зборник АФ књ. III св. 9., Београд 1957; *Трајајући за архитектуром*, Београд 1981.; Амир Пашић, *Исламско стамбено грађевинарство*, Загреб 1991. г. и др.

¹³ Ј. Ердѣљановић, *Сџара Црна Гора*, СКА, књ. 24, Београд 1926. г. - А. Јовићевић, *Ријечка нахија у Црној Гори*, Београд 1910. г., - А. Јовићевић, *Зетна и Малесија*, СЕЗ СКА, Београд 1926. г., - П. Радусиновић, *Насеља Сџаре Црне Горе*,

Истраживачи различитих профила и генерација нијесу били јединствени у прихватању било које, већ урађене типологизације традиционалне руралне архитектуре. С разлогом, јер се свака може бранити, било да је ријеч о оној која је за главне критеријуме имала природне услове и материјале за градњу, основни облик привређивања или пак ону изведену из просторних односа и унутрашње организације куће. Сви су у праву, а до сада највише присталица, посебно код старијих истраживача, има, како је већ речено, Цвијићева типологизација села и кућа.

II

Ова типологија црногорског традиционалног градитељства настала је на основу претходних, доступне историјске грађе, стручне литературе и документације, као и на основу посљедњих теренских истраживања која су за сада завршена само у Катунској нахији. Истраживања су првенствено имала за циљ да евидентирају, опишу и документују преостале очуване објекте традиционалног градитељства.¹⁴ У промишљању о најадекватнијем моделу који би обухватио све типове, врсте и облике кућа Црне Горе пошли смо од заједничких елемената и истакли разлике које чине богатство црногорског традиционалног градитељског наслеђа, разноликост облика, типове кућа и њихове варијације.

Подразумијева се да кућа може бити стално или повремено, сезонско станиште. Све куће морају бити функционалне и зидане су да задовоље примарне потребе власника. Прије свега имају стамбену, али је готово исте важности и економска функција. Функција куће, дома, огњишта итд. је заиста велика, незамјенљива и значајна за појединца, породицу и цијели народ, али како говоримо о архитектури задржаћемо се само на кући, дому и огњишту као објекту. Ма како се нама чинило да су неке куће нефункционалне за живот и рад, макар и површним познавањем културно историјских, природних и економских услова одређених локација схватићемо да су такве куће идеалне за вријеме у коме су настале, мјесто на коме се налазе и сврху у коју су служиле. Тако долазимо до сљедећег заједничког елемента старих кућа. Оставља-

САНУ књ. 92, Београд 1985.г. - Ј. Вукмановић, *Пашиновићи*, Цетиње 1960. г., - Ј. Вукмановић, *Црмница*, САНУ књ. 1, Београд 1988. г. - С. Томић, *Бањани*, СЕЗ СКА књ. 31, Београд 1949. г. - О. Благојевић, *Лива*, САНУ, књ. 69, Београд 1971. г., - С. Добричанин, *Доња Морача*, ЦАНУ, Титоград 1984. г., - и др.

¹⁴ Пројекат проучавања и заштите црногорске традиционалне архитектуре предвиђа рекогносцирање свих руралних подручја Црне Горе, а након одговарајуће документације и предузимања мјера за заштиту објекта са споменичким вриједностима. До сада је обрађено сто села Катунске нахије. Пројекат се реализује у Републичком заводу за заштиту споменика културе на Цетињу.

ју утисак као да је стотине кућа градио исти човјек. На неки начин и јесте. Мајстори, неимари, марагуни били су сами власници, корисници или највјештији у братству или селу као главни мајстори који су из околине узимали најбоље од обиља материјала којим су градили. Самоуки, непрофесионални градитељи користили су исто, дуго таложено употребљиво искуство својих "старих". Ријетко су гријешили у избору добрих локација, статици, габариту и висинама, кровном покривачу, броју и распореду отвора. Ликовност и естетика су се подразумевале ако су примарне потребе задовољене. Подразумијева се и чињеница да свака стара кућа одговара амбијенту и пејзажу с којим чини неодвојиву цјелину. Трајност таквих кућа је, такође, заједничка особина и може се рећи да је гарантована. Наравно, та категорија подразумијева максималну могућу трајност дрвене куће, ражане сламе или шиндре, или пак вјечитост камене куће (ако је ратови и земљотреси не обурдају). Разлике се "само" односе на поднебље, терен, материјале за градњу, намјену објекта, колико је породица бројна и богата и "куда иде". То "само" није танка линија, већ добро зидана међа на коју се историја црногорске културе, поготово у сегменту градитељског наслеђа, може сасвим ослонити. На тако малом простору као да су смјештени сви облици рељефа и вода. И оскудност и раскош природе досежу максимално. И што су друго могли да ураде ратници, сточари, ратари, рибари, млинари, трговци, морнари, капетани, великаши и властела осим да од камена и дрвета, појединачно или у комбинацији, направе све што им је потребно да живе, раде, да се бране када треба и да увијек буду гостољубиви.

Ако кажемо да су приморске куће најљепше, мислимо на куће Бокељског, Которског и Тиватског залива, затим куће Грбља и Паштровића. Као и куће осталог дијела црногорске обале Јадранског мора и ближег залеђа грађене су каменом, на каменом тлу и ако нијесу покриване каналицом, чињено је то каменим плочама или ражаном сламом, поготово што се иде даље од обале или се више враћамо у прошлост. Било да су грађене у низу или солитерно, приземне или спратне, да имају једносливан или двосливан кров, да су једнодјелне, двојдјелне или пак имају више одјељења - сасвим се уклапају у пејзаж.

Кућама Приморја дијелом су сличне куће Катунске нахије, обала и залеђа Скадарског језера и црногорских Брда. У вегетацијом, водама и сунцем издашнијим крајевима, све докле расте смоква и лоза, куће су налик приморским. Љепоту, складност функционалног и амбијентално вриједног запазили су многи у старим црмничким кућама. Куће Катунске нахије, од њених приморских до континенталнијих дјелова, могу бити одличан примјер генезе и типологије црногорске камене куће.

И у сјевернијим дјеловима Црне Горе има камена и тамо су га стари градитељи користили за подизање стамбених објеката, али

квалитетног дрвета које се може обрађивати и користити за градњу има више, доступније је, и примјереније градњи с обзиром на климатске услове. Такви објекти се у темељним зонама зидају, даље граде дрвеном грађом, истим материјалом се и покривају, опрема куће и фолклорни мобилијар су такође дрвени, па се с правом може рећи, у смислу традиционалне материјалне културе, да овакви и слични предјели припадају култури дрвета.

И генеза стамбене архитектуре Црне Горе полази од најједноставнијих једнодјелних објеката грађених полуобрађеним материјалом којим обилује околина. И данас коришћен израз "сувота" највише одговара првобитним кућама, без обзира на то да ли су грађене од камена или дрвета. Црна Гора, дакле, баштини тип камене куће распрострањен у Приморју, Катунској, Ријечкој, Љешанској нахији, Црмници, Бјелопавлићима, Зети, Малесији, Кучима, Пиперима..., а тип куће грађен највећим дијелом од дрвета, дрвене куће наслеђују Морачани, Васојевићи, Братоножићи, Дробњацци, Пивљани... и простори с исламском вјером и традицијом. И у овим крајевима наилазимо и на камене куће, а најчешће на међутип (уобичајена комбинација камена и дрвета), објекат који је у темељним зонама и нижим етажама грађен од камена док су горњи спратови од дрвета. Посебна врста таквих објеката су тзв. куле.

По висини куће су *йриземне*, *куће на конобу* и *сйрајине*. Број просторија кућа одређује да ли су *једнодјелне*, *дводјелне* или *вишедјелне*. У односу на сливност крова куће се могу подијелити на једносливне, двосливне и вишесливне, а посматрајући кровни покривач на куће покривене *сламом* (ражаном или другом врстом трава), куће покривене *дрвештом* (шиндром и другим начинима обраде и слагања дрвеног покривача), куће покривене *каменим йлочама* и куће покривене *каналницом* ручне израде. Развој куће може се пратити и посматрајући прозорске отворе, посебно када је ријеч о каменим кућама. Елементарни облик куће не подразумеијева прозорски, већ само вратни отвор. Пратећи развој унутрашње организације куће уочавамо да је пресликан на фасадама. Посматрајући вањски изглед видимо *куће без йрозора*, *куће с једним, два и више йрозора* и закључујемо да ли је ријеч о једнодјелном или вишедјелном објекту. Тип старе куће условљава и традиционално најважнији елеменат ентеријера који објекат чини кућом, а то је огњиште или његова замјена. Тако на посредан начин и овај елеменат ентеријера може карактерисати архитектуру самог објекта или његовог дијела, у овом случају крова. Постојање или изостајање димњака, оцака, одвода за дим с огњишта, камина - условљава и подјелу традиционалне стамбене архитектуре на *куће са димњаком* и *куће без димњака*. Такође, и под као елеменат ентеријера може разврстати руралне стамбене објекте. По томе куће могу бити са *земљаним, каменим и дрвеним йодом*. Наравно, чест је случај да је подна

подлога урађена у комбинацији, нарочито у крајевима у којима је отворено огњиште обавезно, па је, сходно томе, просторија с огњиштем или дио простора око ватре поплочан каменом или је од набијене земље.

III

Камене куће

Када се каже "стара црногорска сеска кућа" обично се мисли на малу, једнојелну, приземну, полуобрађеним каменом у сувомеђи зидану кућу, грађену на камену, с двосливним кровом покривеним каменим плочама или ражаном сламом, без димњака, с једним малим прозором и ниским улазним вратима. Унутрашњост такве куће, осим врата и једног прозора (у неким случајевима и без њега), освјетљава и грије отворено огњиште око којег је по каменом или земљаном поду размјештено оскудно покућство, а на тавану се одлаже сезонски прибор за рад или конзервира вишак хране. У прошлости је било уобичајено да у таквој сувоти заједно с људима борави и стока одијелена транспарентном преградом. И данас има оваквих кућа у Ђеклићима, Његушима, Бјелицама, Чеву, Пјешивцима, Загарчу и Команима и служе искључиво људима, за становање, а стока борави у одговарајућим објектима као што су појате, штале, обори и сл.

Осим ових камених кућа Катунске и других нахија у области камене куће постоје и савршенији облици овог типа који омогућавају већи комфор и виши ниво културе становања. Најчешћи је облик дводјелне камене куће, често на конобу, покривене каналицом, ражаном сламом или каменим плочама. Објекти су редовно лоцирани на косом терену, укопани у терен тако да све фасаде нијесу сагледиве. Иза височије фасаде, тј. њених нижих партија обавезно је коноба или сволтана просторија за стоку, подрум, остава, и за такве куће уобичајен је назив кућа на под, кућа на конобу или волат, кућа на избу или кућа на ћелицу. Код ове врсте камених кућа стока борави у приземној (полуукопаној) просторији, а чељад изнад. Стамбени дио обично има двије просторије, једна је кућа - кужина с огњиштем, а друга је камара - спаваћа соба и увјек је над конобом и има дашчани под, док је кужина с огњиштем на земљаној или каменој подлози. Као и приземне, често су задњом или бочном фасадом укопане у земљу или је за те зидове коришћена жива стијена, што је понекад видљиво и у унутрашњости. Број прозорских отвора је обично једнак броју просторија. Ако су бројнији то је у корист камаре. Куће на конобу, волат често су дупле, а понекад и тројне. Најчешће су појединачно грађени објекти, на необрадивом земљишту, понекад груписане у комплексе братственичких кућа, а у јужнијим дјеловима Црне Горе уобичајено је зидање оваквих

кућа у низу. Села с тако постављеним кућама имају елемената урбане структуре насеља.

Најсавршенији облик каменог дома Црне Горе је спратна кућа и такође представља стамбено-економски објекат. За разлику од претходних, налазимо га по цијелој територији Црне Горе, с тим што је у области камене куће учесталији. У области гдје се претежно на селу градило дрветом је изузетак, али значајан и потребно га је истаћи због културно историјског значаја ове врсте архитектуре.¹⁵ Спратне камене куће градили су имућнији и угледнији људи за потребе своје бројне породице, посла или друштвеног престижа. Солитерно грађене финије тесаним каменом, поготово за темељне партије, степеништа, ћошнике и отворе прозора, врата, пањеге, нише, степеништа, сволтане и лучно формиране површине. Приземни дјелови спратних кућа резервисани су за смештај стоке, одлагање прибора, алата и вишка хране, или су пак магацини, пословни простори (кафана, млин, хан, продавница...). На спрату се живи у вишедјелном стамбеном простору. Уобичајени простора такве куће је тераса на главној фасади, у унутрашњости је камин, оџаклија и димњак на крову. У Црној Гори се добро зидане камене куће, још ако су спратне и ограђене каменом оградом и имају капију, често зову куле. У прошлости су имале и одбрамбену функцију, у грађевинском смислу доимају се као тврђаве,¹⁶ о чему свједоче и бројни мањи отвори - пушкарнице.

IV

Дрвене куће

Осим каменом, сувота се прави и дрветом на земљаној подлози. Најједноставнији облици су кружне основе и имају само вратни отвор. Посебног крова нема, јер је кров цијела кућа. Одговарајући број облица се, зависно од жељене величине, кружно побада у земљу, а завршеци везују у једну тачку. Описани објекат је савардак. Још увијек их има у сеоским областима Шавника и Жабљака и заједно с мљекарима и старим колибама представљају најаутентичније примјерке традиционалног градитељства у дрвету. Данас се користе искључиво у економске сврхе или као помоћни објекти друге намјене. Таквих објеката је у подручјима гдје је сточарство доминантан начин привређивања увијек

¹⁵ Кућа - кула Лазара Сочице на Горанском, у Плужинама, грађена је од камена, у прошлом вијеку, и има приземље, спрат и поткровље.

¹⁶ Могу се и данас видјети у некадашњим граничним зонама, караулама које су дијелиле и браниле Црну Гору. Остале су у породичном или братственичком власништву и данас имају стамбену функцију. Такве куће куле често су опјеване у епским пјесмама.

било више, без обзира на то да ли половину године бораве у сезонским насељима какви су катуни. У подручју Црне Горе гдје се гради дрветом, које је често и важан извор прихода, облици традиционалне стамбене архитектуре су уједначенији. У општем изгледу препознатљиво је да су куће увијек солитерно грађене на сунчаним странама и падинама травнатих брда, довољно далеко од путева, шума или туђег имања да се не ометају основне функције домаћинства и близу да се комуницира. Од пажљиво биране и обрађене дрвене грађе рука вјештих народних неимара градила је приземне, куће на избу и спратне куће. Двосливне или вишесливне због падавина, изразито стрме кровове покривали су пажљиво обрађеном и сложеном шиндром, клисом, даском, штицом или ражаном сламом. Поткровни простор у савршенијим, спратним и полуспратним објектима коришћен је и у стамбене сврхе и о томе, у изгледу свједоче кровне кућице - прозорни кровни отвори којих има и на старим објектима. Употреба камена за градњу кућа по селима сјевера је уобичајена за темељне зоне објекта или приземље грађевине. Камен је ситнији, необрађен или полуобрађен, а везиво се обилно користило. Преградни зидови прављени су од чатме и брвана, а понекад и од плота. Само у височијим предјелима сјеверне Црне Горе праве брвнаре су учесталији тип, док у нижим предјелима има више објеката грађених каменом и дрветом.

Типична поземљуша је с три стране укопана у земљу, повишена је сламом или покривена шиндром или штицом. У Пиви и Дробњацима најчешће су грађене вишедјелне куће на ћелицу које су имале избу за стоку, собу над избом за чељад, кућу с огњиштем и ћилер са клијетом или малу собу, са ћилером. Спратне куће су куле у чијем приземљу је изба, на спрату кућа, а у поткровљу собе и кућа с огњиштем.¹⁷

V

Куће од камена и дрвета

Куће од камена и дрвета такође представљају тип у традиционалној архитектури уопште и последице камених кућа најбројнији су стамбени објекти. У Црној Гори прва асоцијација на овако грађену кућу су куле на сјеверу Црне Горе и у оним крајевима гдје је исламска култура имала своје осниваче и наследице.¹⁸ Кула Реџепагића у Плаву је

¹⁷ Светозар Томић, *Пива и Пивљани*, САН СЕЗ, књ. LIX, Београд 1949. године, стр. 425-428.

¹⁸ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Загреб 1922, стр. 371-373, 347. - П.А. Ровински *Црна Гора у прошлости и садашњости*, том II Цетиње 1994. Стр. 307-308. - А. Дероко, *Народно неимарство I*, Београд 1968. Стр. 46-Ђ. Петровић, *Кула у народној архитектури*. Архитектура и урбанизам бр. 6. Београд 1960. године.

репрезент аутентично очуваног објекта ове врсте. Настала је у XVII вијеку. Приземље и први спрат су камени, док су други спрат и кров од бондрука. Кула има више сликовних испуста (еркера) из појединих етажа свог снажног каменог корпуса. У испустима су смјештена поједина одјељења, као што су мутвак и амам. Поред запажене функционалне организације простора, народни градитељ сачинио изузетну архитектонску вриједност оличену у комбинацији камена и дрвета. Наравно, најбројније су једноставније врсте овог типа објекта грађеног у сјевернијој половини Црне Горе.

VI

Старе куће Црне Горе, дакле, по материјалу од кога су грађене могу бити од камена, од дрвета или у комбинацији. Најчешће су камене куће, и то оне грађене у сувомеђи или са везивом од кречног малтера (кљачне куће). Генеза оваквих објеката полази од ниских, мањих, приземних, једнодјелних сувота покривених двосливним кровом тањим каменим плочама без прозорских отвора и без димњака, са земљаним подом.

Савршенији облици исте врсте јесу тесаним каменом зидане куће, с прозорима и пањегама, грађене у прошлим и преграђене у овом вијеку, покривене још и ражаном сламом или каналицом. Рибарске куће поред мора и језера, куће Катунске, Љешанске и Ријечке нахије, Бјелопавлића, Зете, Малесије, Брда све до Васојевића су такве.

До праве спратне куће с терасом, степеништем, међуспратном конструкцијом, оцаклијом, вишедјелном унутрашњошћу освијетљеном бројнијим прозорима, дошло се "преко" куће на под, на конобу, на избу или на ћелицу која је особен тип куће у наведеном дијелу Црне Горе. То је релативно велика сеоска кућа стамбено-економског карактера која је задовољавала потребе кућног огњишта, дома и свега што се под тим подразумева вјековима, а истовремено било и пословни простор у данашњем смислу ријечи. Такве куће из појединих дјелова "камене" Црне Горе постале су препознатљиве због своје аутентичне архитектонско-амбијенталне вриједности, као паштровске и црмничке куће. Неријетко такве куће су грађене као двојне, дупле куће с двије главне фасаде. Примјерци истовјетних спојених кућа, такође су интересантни и још увијек их има.

Спратне куће репрезентују куће Бокелског, Которског и Тиватског залива и залеђа. У овом подручју особену вриједност архитектуре о којој је ријеч истиче просторна организација насеља, распоред кућа, јавних објеката и комуникација и свједочи о урбанистичкој компоненти руралних цјелина. Куће наслоњене једна на другу, формирање улице и трга са сеоском црквом или гумном као средиштем, прет-

варање класичних коноба у стамбене просторе, силаз кухиње с горње етаже у приземље значио је зачетак градског језгра многих градића на данашњем црногорском приморју. Камена пластика и штукатурни украси које имају те куће карактеристика су медитеранских градских кућа.

Правих очуваних дрвених кућа брвнара у Црној Гори је мало, иако је шумовите Црне Горе довољно. Да ли због недовољних висина или због вјечите тежње Црногораца и других народа који живе у њеним границама да направе постојанији дом, радо и рано су прешли на градњу каменом. Куће од дрвета, најпознатије као динарске брвнаре са својим подтипovima, нијесу данас типична стамбена архитектура ни највисочијих дјелова сјеверне Црне Горе. Преостали очувани објекти такве грађе су претворени у помоћне економске објекте.

Претпостављену тежњу подупрту потребама и могућностима, остварили су народни неимари градећи куће од дрвета на каменој основи. Каменом грађене партије приземних дјелова куће не одликују се оном љепотом зидања фино тесаним каменом, сложеним у правилне хоризонталне редове какве виђамо у каменом дијелу Црне Горе, али су нижи или височији подзиди потакли развој куће у висину, условили градњу може се слободно рећи, монументалних објеката од дрвета и камена - кула сјевера.

Истицање разлика у висини традиционалних стамбених објеката и могућности да тај и критеријуми, као што су број просторија, нагиб крова, кровни покривач, број прозорских отвора, ватра и под, омогуће типологизацију старих кућа Црне Горе је покушај да се уоче најбитније особине овдашње архитектуре.

VII

Ма како је сматрали особеном и аутохтоном, црногорска стамбена традиционална архитектура дио је медитеранског, балканског, јужнословенског и европског наслеђа. Границе данашње Црне Горе не заустављају међусобне утицаје који су вјекovima струјали ка сусједима Италији, Далмацији, Херцеговини, Србији, Албанији, даље и натраг. Неминовно је да и савременост оставља печат и на руралној архитектури, и то на старим прошловјековним и на новонасталим објектима грађеним по традиционалном узору. Непромијењени природни услови и изразито измијењени сви остали, разумљиво је, резултирају и драстичним промјенама у изгледу традиционалне стамбене архитектуре. Веза са градитељством данас је, врло често, једино у локацији.

Црногорска традиционална архитектура има културно историјске и архитектонско споменичке вриједности и, у комплексу традиционалне културе овог народа, представља докуменат прошлости прве врсте.

Аутентична рјешења остварена у одређеним природним, социо-културним, економским и историјским моментима резултирала су особеним градитељским изразом који се не може поредити са елитном стилском архитектуром Европе, али у својој класи завређују стручну пажњу. Облици народне, руралне, традиционалне стамбене архитектуре су се мијењали код свих народа, па и црногорског, било да се у њој одвијала проста свакодневица или стварала историја, тежња да се стамбени објекат, кућа, претвори у дом је увијек остала иста.

Tanja Vujačić

CONTRIBUTION TO THE TIPOLOGY OF MONTENEGRIN TRADITIONAL ARCHITECTURE

Summary

Montenegrin traditional architecture has not been studied in detail no matter that this segment of traditional culture was subject of interest of many, both domestic and foreign authors. Interest in old houses of Montenegro have also been demonstrated by prominent researchers and investigators who, dealing with typologisation of people's architecture of south Slavonic areas, listed both stone and houses made of wood as part of heritage of this country.

Reminding of common elements of traditional housing construction and special traits of existing types of houses, emphasizing the elements of architecture and interior, is an attempt to typologise the same premises in other ways. Setting out from most commonly accepted division of people's housing architecture by materials, (stone houses, houses made of wood and houses made of stone and wood), one can clearly observe and easily apply in Montenegro also the division by height - on single-story, houses on vaults and multi-story houses. It is possible to typologise traditional architecture of Montenegro on basis rooms number on one part, two parts or multi parts houses, by roof slope on single weathering, double weathering and multi-weathering ones, and by roof cover on houses covered by stone, tchach, wood and tile "kanalica". Possibility of existence of house type on basis of number of window openings (with one, two and more windows), fire place, respectively discharge of smoke (houses with and without chimneys), and on basis of floor on houses with earthen, stone, wood or combined floor, seem to deserve attention.

1. Беклићи - Језер, њриземна камена кућа њокривена сламом

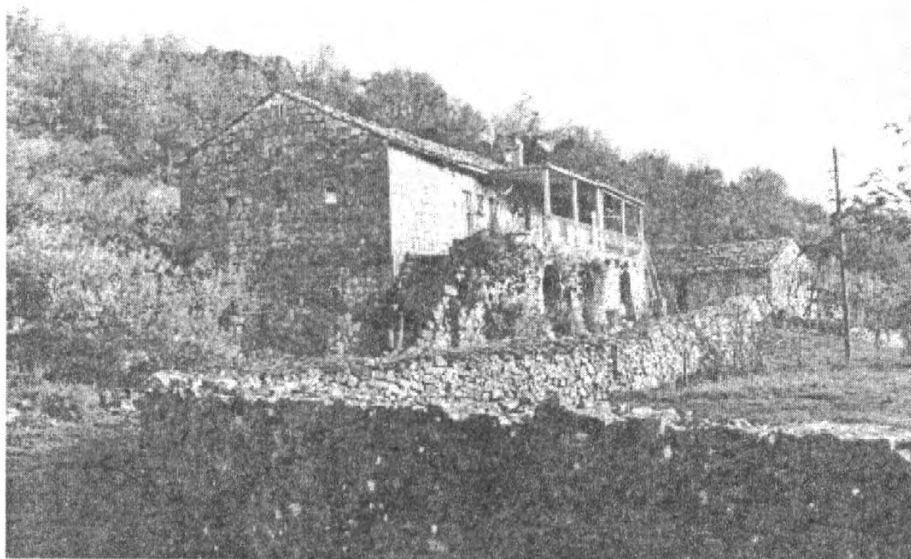
2. Чево - Ласџва Чевска, кућа на конобу њокривена сламом

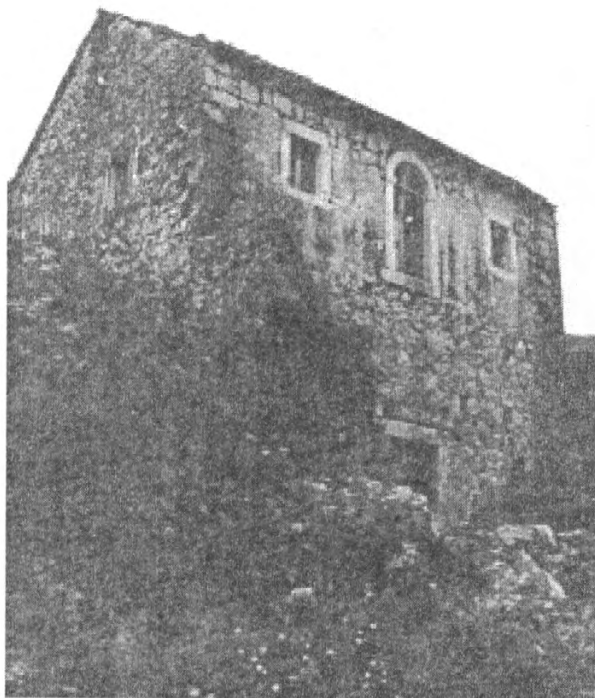
3. Цетиније - Уђњи, камене куће на конобу

4. Џеђузи - Жањев До, низ камених кућа

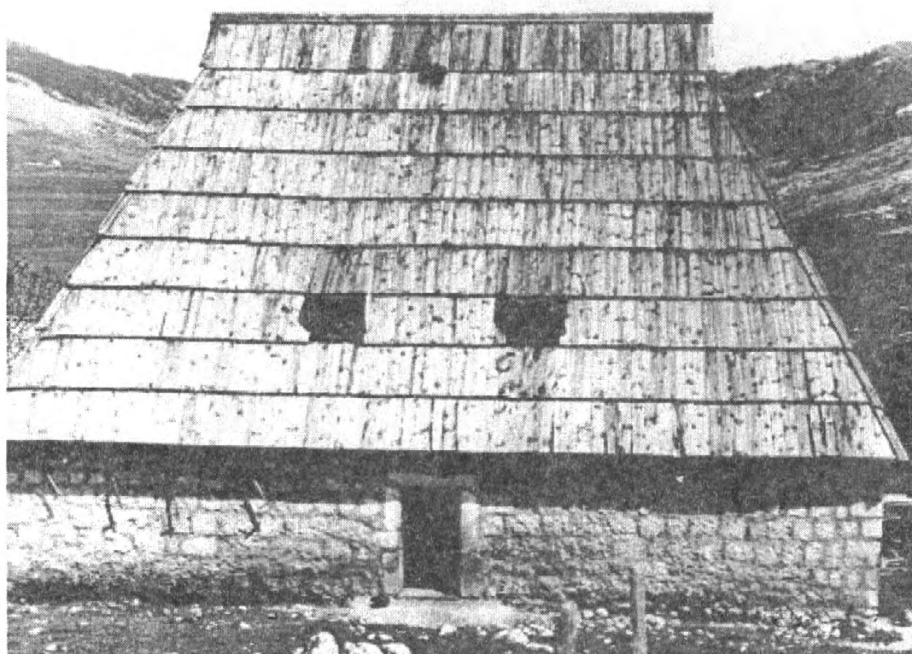
5. Комани - Црвена Пајраи, дујле куће на конобу

6. Комани, камена кула Радуловића на Црној Сјирани

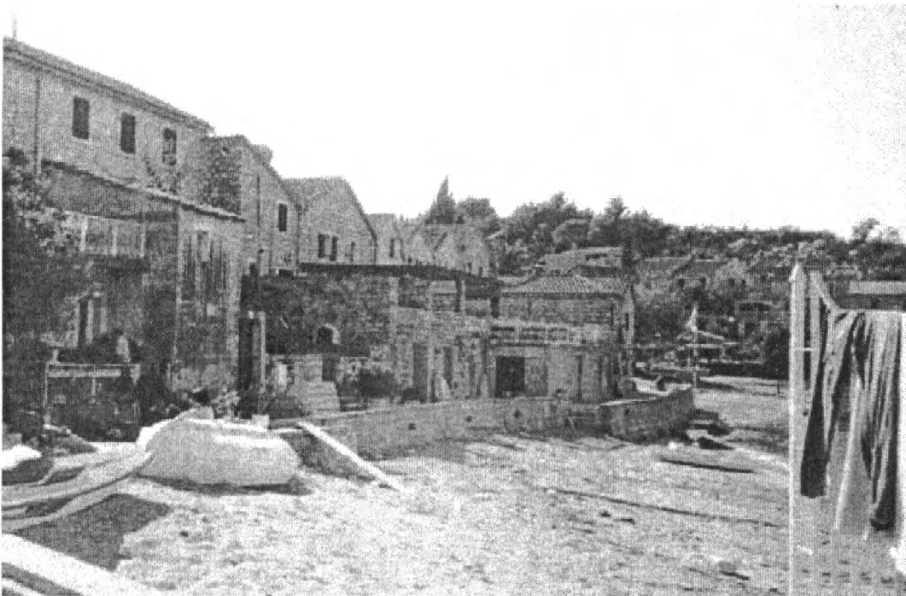
7. Пљевља - Годијељи, колиба брвнара - сада мљекар

8. Пива, шийична њивска кућа

9. Беране - Калудра, шийичне куће зрађене дрвешом

10. Будва - Пржно, низ кућа уз обалу

11. Херцеџ Нови - Росе, очуване сџаре куће

12. Тивај, кућа - њалајџа Вероне Андрић

13. Црмница - Годиње, очувана архитектура на обали Скадарског језера